

האמנה החברתית

'האמנה החברתית' מ-1762 נחשבת לאחד מחיבורי המפתח ששימשו השראה רעיונית למהפכה הצרפתית ולעידן הליברלי שהגיע בעקבותיה. רוסו כתב את הספר כביקורת חריפה על המונרכיה האבסולוטית של המאה ה-18. לאחר פרסומו נאסר הספר להפצה ועיריית ז'נבה הוציאה צו מאסר נגד רוסו, שנמלט בתגובה וחיפש אחר מקלט בטוח בצרפת, שווייץ ואנגליה. למרות שהטקסט עצמו כתוב בצורה מקוטעת ובלתי שיטתית, רוסו הציג בו אלטרנטיבה למערכת הפוליטית המונרכית הרקובה, והסביר כיצד שלטון המדינה הוא לגיטימי כאשר הוא נשען על הסכם (אמנה חברתית) בין בני אדם שכרתו אותו כדי לשמור על חייהם ורכושם. בשונה מהוגים אחרים מאסכולת האמנה החברתית, כמו תומס הובס וג'ון לוק, לרוסו הייתה תפיסה חברתית רדיקלית של דמוקרטיה ישירה והשתתפותית שבה כל אזרח ואזרחית לוקחים חלק ישיר בעיצוב החיים המשותפים, ללא תיווך.

ז'אן ז'אק רוסו, מתוך "על האמנה החברתית" (1762)

"למצוא צורה של שותפות, שתגן ותשמור בכל הכוח של הציבור על גופו ועל רכושו של כל שותף ושכל אחד ואחד יתאחד על-ידיה עם הכל, ואף-על-פי-כן יציית רק לעצמו, וישאר חפשי ככל שהיה חפשי קודם לכן". זוהי הבעיה היסודית שהאמנה החברתית נותנת לה פתרון.

ספר א', פרק ו'

אם נוציא איפוא מן החוזה החברתי מה שאינו ממהותו, ניראה שאפשר לנסחו במלים אלו: "כל אחד מאתנו מפקיד, ביחד עם כל האחרים, את אישיותו ואת כל כוחו ביד ההנהלה העליונה של הרצון הכללי; ואנו מקבלים, כגוף אחד, כל חבר כחלק בלתי-נפרד מן הכלל". ומיד, במקום אישיותו המיוחדת של כל אחד ואחד מבעלי האמנה, יוצרת פעולה זו של שיתוף גוף מוסרי וקיבוצי, שמספר חבריו הוא כמספר הקולות באסיפה הכללית, ושהוא מקבל מפעולה זו את אחדותו, את האני הקיבוצי שלו, את חייו ואת רצונו. אישיות ציבורית זו, הנוצרת באורח זה על-ידי איחודן של כל האחרות, לפנים היה שמה קריה וכעת שמה רפובליקה או גוף מדיני, שחבריו קוראים לו מדינה כשהוא סביל, ריבון כשהוא פעיל, כוח-שלטון כשמשווים אותו אל הדומים לו. אשר לשותפים, הרי נקראים הם בתורת קיבוץ אחד בשם עם, ובתורת אישים בודדים נקראים הם בשם אזרחים מבחינת היותם משתתפים בסמכות הריבונית, ובשם נתינים מבחינת היותם כפופים לחוקי המדינה. אבל את המונחים הללו מערבבים לעיתים קרובות ומחליפים אותם זה בזה. די לדעת להבחין ביניהם בשמושם המדויק.

שם

מעבר זה מן המצב הטבעי אל המצב האזרחי יוצר באדם שינוי ניכר מאוד, על-ידי שהוא קובע בחייו את הצדק במקום היצר, ומקנה למעשיו את המוסריות שהם היו חסרים קודם לכן. ורק אז, כשקול החובה יורש את מקומה של הדחיפה הפיסית, והזכות את מקומה של התשוקה, מתחיל האדם, שעד אותה שעה היה שם לב רק לעצמו, להרגיש הכרח לפעול על-פי עקרונות אחרים ולהימלך בשכלו קודם שיטה אופן לנטיותיו. אף על-פי שבמצב זה מונע הוא מעצמו הרבה יתרונות שהעניק לו הטבע, רוכש הוא תמורתם יתרונות גדולים כל כך, ספיקותיו מתאמנות ומתפתחות, מושגיו מתרחבים, רגשותיו מתעדנים, וכל נפשו עולה למדרגה כזו, שאילו לא היו מורידים אותו לעתים קרובות קלקולי המצב החדש הזה למטה מן המצב שבו היה נתון בראשונה, כי-אז חייב היה לברך בלא הפסק את הרגע המאושר שהוציא אותו ממנו לעולמים, ושהפך חיה מטומטמת ומוגבלת ליצור נבון ולבן אדם.

[...]

מלבד כל האמור, אפשר היה להוסיף על מה שרוכש לו האדם במצב האזרחי, את החירות המוסרית, שהיא בלבד עושה את האדם באמת אדון לעצמו. כי דחיפת התשוקה גרידא היא עבדות, והמשמעת לחוק שקבענו לעצמנו היא חירות.

ספר א', פרק ח'

אסיים פרק זה וספר זה בהערה, שצריכה לשמש יסוד לשיטה החברתית כולה: החוזה החברתי אינו שם קץ לשוויון הטבעי, אלא קובע, להפך, במקום אותה מידה של אי-שוויון פיסי שהטיל הטבע בין בני-אדם, שוויון מוסרי וחוקי; ובני האדם שהם בלתי-שווים, אפשר, מבחינת הכוח או הכשרון, נעשים כולם שווים בתוקף ההסכם והחוק.

ספר א', פרק ט'

המסקנה הראשונה והחשובה ביותר, היוצאת מן העקרונות שקבענו עד עתה, היא שרק הרצון הכללי יכול לנהל את כוחות המדינה בהתאם למטרה שלשמה נוסדה, הלא היא טובת הכלל.

[...]

הריני אומר איפוא, שהואיל והריבונות אינה אלא הוצאה לפועל של הרצון הכללי, אי-אפשר לה לעולם שתימסר לידי אחר, והריבון, שאינו אלא יצור קיבוצי - רק הוא עצמו יכול לשמש נציג לעצמו; כי אפשר למסור את השלטון, אך לא את הרצון.

ובאמת, אף אם לא מן הנמנע הוא שרצון פרטי מסויים יהא תואם באיזו נקודה לרצון הכללי, הנה על כל פנים מן הנמנע הוא כי התאמה זו תהא קבועה ומתמדת. כי הרצון הפרטי נוטה מטבעו למשוך פנים, ואילו הרצון הכללי נוטה לשוויון. ועוד יותר בגדר הנמנע, שתהא להתאמה זו ערובה; כי אף אם תעמוד בעינה תמיד, לא תהא זאת תוצאת האומנות אלא פרי המקרה. אמנם יכול הריבון לומר: "אני רוצה ברגע זה מה שרוצה פלוני-אלמוני, או לפחות מה שהוא אומר שהוא רוצה", אבל אינו יכול לומר: "מה שאדם זה ירצה מחר, בזאת ארצה אף אני". כי דבר בטל הוא שהרצון יעשה את עצמו לעבד עולם ושום רצון לא יוכל להסכים לדבר המתנגד לטובתו של בעל הרצון. אם מביטיח העם איפוא הבטחה סתמית להשמע, מבטל הוא את עצמו על-ידי מעשה זה ואובדת לו התכונה המקנה לו אופי של עם. ברגע שיש אדון, אין עוד ריבון, ומרגע זה פוסק הגוף המדיני מלהתקיים.

אין זאת אומרת שפקודות המנהיגים אינן יכולות להיחשב לרצונות כלליים, כל זמן שהריבון, אשר רשאי הוא להתנגד להן, אינו מתנגד. במקרים כאלה יש להניח ששתיקה כללית היא סימן להסכמת העם.

מבחר מתוך הצהרת זכויות האדם והאזרח

(פתח דבר לחוקה)

24 ביוני 1793

א. מטרת החברה היא האושר הכללי. השלטון מוקם למען הבטח לאדם את ההנאה מזכויותיו הטבעיות והלא ניתנות לביטול.

ב. החוק הוא הביטוי החופשי והחגיגי של הרצון הכללי; הוא אותו החוק לכולם, בין אם מגן ובין אם מעניש; אינו יכול לרצות אלא מה שצודק ומועיל לחברה; אינו יכול לאסור אלא מה שמזיק לחברה.

ט. החוק חייב להגן על החירות הציבורית והאישית כנגד דיכויים על ידי השליטים.

כא. הסיוע הציבורי הוא חוב קדוש. החברה חייבת [בהבטחת] הקיום של האזרחים האומללים בין אם שתספק להם עבודה ובין אם תבטיח אמצעי קיום לאלה שאינם מסוגלים לעבד.

כג. הערבות החברתית היא בפעולות כולם למען הבטח לכל אחד את ההנאה והשמירה על זכויותיו; ערבות זו מושתתת על הריבונות הלאומית.

כד. [ריבונות] זו אין לה קיום אם גבולות התפקידים הציבוריים אינם מוגדרים באופן ברור על ידי החוק ואם האחריות של בעלי התפקידים אינה מובטחת.

כה. הריבונות שרויה בעם; היא אחת, בלתי ניתנת לחלוקה, בלתי ניתנת לביטול ובלתי ניתנת לווייתור.

כו. שום חלק מהעם אינו יכול להפעיל את כוח השלטון של העם כולו; אך כל חלק של האספה הלאומית חייב להיבנות מן הזכות להביע את רצונו תוך חופש גמור.

לד. הגוף החברתי מדוכא כאשר אפילו אחד מחבריו מדוכא; כל אחד מחבריו מדוכא כאשר הגוף החברתי מדוכא.

לה. כששלטונות מתנכרים לזכויות העם ההתקוממות היא עבור העם ועבור כל חלק ממנו הקדושה שבזכויותיו

ההכרחית שבחובותיו. (מצוטט אצל בטשא ויסעור א: 88-89)